

LEXIKÁLNO-SÉMANTICKÉ PARALELY V SLOVENČINE A
SLOVINČINE
(aj na jazykovom materiáli *Žilinskej knihy*)

Príspevek obravňuje doložené leksikálno-semantične vzporednice v slovačini in slovenščini. Analizira historični material obeh jazykov s poudarkom na besedah, kolokacijah in frazah.

The paper reflects on certain lexical-semantic parallels in Slovak and Slovenian. It is dealt with the historical material of both languages concentrating on words, collocations and phrases.

Formovanie kultúrneho jazyka každého etnika má svoje prvotné výstupy písané v jazyku dotyčného etnického spoločenstva (etnika). V príspevku reagujeme na vydanie ukážkového zozbieraného *Slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* (2001), v ktorom sú viaceré lexémy aj z pamiatky,¹ ktorá je ústrednou témou tohto sympózia. *Žilinská kniha* (ďalej ŽK) je zasa najstarším súvislým písaným prejavom slovenského etnika z polovice 15. storočia. Táto pamiatka obsahuje popri zápisoch právnych úkonov aj preklad kódexu magdeburského práva z r. 1473. Hodnotenie jej jazyka je dosť náročné a zložitú, vzhľadom na češtinu, ktorá sa v Uhorsku v spomenutom období na etnickom území obývanom Slovákmi stáva ich písaným jazykom (Kuchar 1993, 2001č).² Podľa našich zistení predstavuje reálnu existenciu slovenského ústneho kultúrneho jazykového útvaru graficky zaznačeného až v 15. storočí³ v podobe nadnárečového jazykového útvaru západosloven-

¹ V slovinčine takýmto výstupom je preklad katechizmu P. Trubarom z roku 1550 (*Catechismus*, Tübingen, 1550).

² Rozborom grafiky a jednotlivých jazykových rovín textu prekladu magdeburského práva a zápisov právnych úkonov v Gline od polovice 15. a na začiatku 16. storočia sme zistili vo všetkých rovinách jazyka tejto pamiatky taký veľký počet slovenských jazykových prvkov, že uGnijako nemožno hovoriGo týchto prvkoch v CK ako o slovakizmoch, ako sme to uG aj prv konštatovali (1993). Ich početnosť posúva hodnotenie tohto jazykového útvaru do celkom inej, kvalitatívne novej hodnotovej roviny. V CK ide jednoznačne o slovenčinu a niektoré prvky českého jazykového systému. Na jednej strane sú teda vGdy české jazykové prvky (aj nesprávne pouGité) a na druhej strane slovenské jazykové prvky nárečové alebo nadnárečové, dokazujúce existenciu ústneho kultúrneho jazykového útvaru dlho pred vznikom CK.

³ O jazykovej situácii na slovenskom jazykovom území toho obdobia podrobnejšie na viacerých miestach píše J. DORUEA (npr. 2000: 189–195, najmä 190).

ského typu.⁴ Možno v ňom pozorovať lexikálne i sémantické súvislosti s inými slovanskými jazykmi, jeho jazykovú previazanosť so strednou Európou a tiež závislosť na nej, ktorá je motivovaná s celkovým jej spoločensko-politickým rozvojom.

Treba hádam ešte pripomenúť, že od 11. do 15. stor. sa uskutočnili všetky dôležité jazykové zmeny v slovenčine (Krajčovič 1988, Pauliny 1990) a stav v nárečiach je zhruba stabilizovaný od 16. storočia (Krajčovič 1988, Rýzková 1983). Vychodiac z uvedeného jazykového vývinu slovenčiny usudzujeme, že jazyk ŽK obsahuje všetky a rovnaké jazykové prvky (grafické, hláskoslovné, morfológické, slovotvorné i lexikálne), ktoré zisťujeme v ostatných slovenských písomnostiach z neskoršieho obdobia.

Možno konštatovať však aj zreteľný a samostatný, no súčasne aj paralelný vývin slovenčiny s inými slovanskými jazykmi. Je preto prirodzené, že tieto javy a súvislosti sa dajú celkom spoľahlivo na uvedenom jazykovom materiáli uspokojivo demonštrovať.

V príspevku sa sústreďujeme na paralelnosť vývinu slovenčiny a slovinčiny v oblasti lexiky. Poukážeme však pri porovnávaní oboch jazykov aj na javy, ktorými chceme, v rámci jazykových prvkov obsiahnutých aj v ŽK, dokumentovať nielen nový rozmer jej videnia v slovanských súvislostiach, no poukázať aj na blízkosť oboch skúmaných jazykov.

Obdobie 16. storočia bolo pre dejiny slovinčiny veľmi dôležitým. Vzniká a formuje sa spisovný jazyk Slovincov. Toto obdobie sa javí ako prelomové tiež z aspektu vývinu slovenčiny.

Slovenčinu i slovinčinu v staršom období charakterizuje viacero spoločných črt. Pre obidva jazyky je typické, že používali na isté pomenovanie aj rovnaké výrazy.⁵ Napríklad pre pojem *získať istý finančný obnos za predaný tovar* fungovalo v minulosti v oboch jazykoch slovo *predať* (v slovin. *predati* s odvodeninami *predajati, predavati, predajec, predavec, predavajec ...*, ale súčasne aj s počiatočným *pro-* (Slovar 2001). Dnešná slovinčina má pre uvedený význam iba sloveso *prodati*. Pritom sloveso *prodati* s predponou *pro-* (Bezljaj 1995: 108, 125) s myšlienkovým obsahom »odovzdať/-ávať, dať/dávať, poskytnúť/-ovať« známe v slovinčine 16. storočia i dnes, v slovenčine bolo a je doteraz cudzím prvkom. Zaujímavosťou slovinčiny v 16. storočí je však využívanie oboch predpôn *pre-* i *pro-* vo výrazoch označujúcich výrazy s významom »poskytovať niečo za peniaze«.

Popri uvedenom výraze v oboch jazykoch zisťujeme mnohé spoločné dvoj- a viacslovné spojenia. Napríklad na pomenovanie príbuzného typu *bratranec* v

⁴ Tento západoslovenský jazykový nadnárečový útvar má všetky typické prvky tohto jazykového územia.

⁵ Niektorým iným spoločným slovám, resp. aj paralelám slovensko-slovinským sme venovali pozornosť v iných súvislostiach už skôr, napr. v príspevku *Dve poznámky o slovinsko-slovenskej jazykovej blízkosti*. (Kučar 2001b: 109–113). Naposledy aj v recenzii ukážkového zôšita *Slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* (Kučar 2001c: 31–34), v ktorom je nepomerne viac spoločného lexikálneho výraziva, ako sme naznačili.

slovinčine 16. storočia fungovali popri uvedenom výraze aj iné pomenovania, napr.: *materin, materni brat, vujec (vuiez), očnibrat, očinibrat, stric – ozhnibrat, ozhinibrat, striz* (Slovar 2001: 49, 91). V spisovnej slovinčine je *stričnik* a v dnešných slovinských nárečiach je *strinič/strinič* (SSKJ, 981–982). V staršej slovenčine je výraz *strýčenec*, resp. *strýčený bratr* doložený prvý raz práve v ŽK (Kuchar 2000, 2001č). Existencia spojenia *očini/očni brat* popri výraze *stric* alebo *materin/materni brat* popri *ujec* v slovinčine môže byť predpokladom, že aj v slovinčine 16. storočia môžeme predpokladať existenciu slovného spojenia *stričeni brat* popri výraze *stričnik* (doloženého v slovinských nárečiach).

V oblasti formovania slovotvornej stránky slovenčiny a slovinčiny v staršom období zisťujeme tiež viacero spoločných črt. V oblasti preberania cudzích slov je takýto postup evidentný. Je všeobecne známe, že obidva jazyky v minulosti značne ovplyvnila nemčina. Z nemčiny v skúmaných jazykoch popri iných lexikálnych jednotkách sa objavuje napr. slovo *erb*. Slovenčina polovice 15. storočia a slovinčina v 16. storočí zaznamenáva prevzatie tohto slova (*die Erbe*) a prispôsobuje si ho približne rovnako. Základ slova *erb* sa využíva v slovenčine na utvorenie synonymného substantíva domácimi slovotvornými postupmi, ale aj domáceho slovesa. V slovenčine tak pomocou produktívnej domácej prípony *-ovník* popri staršom domácom výraze *dedič* vzniká výraz *erbovník* popri prevzatom a nemodifikovanom *erb*. Slovinčina pri lexéme *erb* – [...] po syli inu po kriuiini tu nih iemle, preuelike Shtiure inu tlake nalagaio, hud konez vsamo, nih blagu do Tretyga Erba ne pride [...] TR 1558, X4a (Slovar 2001) – rovnako využila pri vzniku ekvivalentného pomenovania aj dnes v slovinčine produktívnu slovotvornú príponu *-ič*. Výsledkom jazykového procesu bola podoba nového substantíva *erbič*. Doklady sú zo *Slovara* 2001:

ty Otroci inu Erbizhi Boshy TT 1577, 8b; En rasuman Hlapez bo gospodoval zhes neskerbne erbizhe, inu bo mei Bratmi erbszhino delil DPr 1580, 31b : 49; je on v'puslednih letih dneš k'nam govuril skusi Synu, kateriga je on postavil, da je Erbizh zhes vse [...] DB 1584, II, 127a : 49; Potehmal kadar so meni nekoteri Puntarski Ludje moje erbovu Krajlestvu vseli, mislim jest tuistu supet vseti, inu supet h'tem pravim erbizhom pèrpraviti DB 1584, II, 192b : 100.

Zostaňme ešte pri uvedenom nemeckom základe *die Erbe*. V slovenčine sa tvorí, ako sme povedali, aj synonymná podoba slovesa *erbovať* k staršiemu domácomu *dediť*. Slovinčina tiež pri domácej forme *dedovati* má z nemčiny kalkovanú, oproti slovenčine však kratšiu, slovesnú formu *erbati*. Dôkazom sú nasledujúce doklady z diel slovinských protestantských vzdelancov: *Tulikain ie on bulshi zhes te Angele ratal, kuliku ie on enu vishe Ime, mumu ne erbal* TT 1577, 11 – 58; *ta greh smo my vsi od adama erbali* TC 1550, 80 – 48b (Slovar 2001: 86).

Zaujímavou formou v staršom období vývinu slovenčiny sú aj ženské substantíva s príponou *-izňal/-izna* a *-izeň* popri v slovanských jazykoch rozšírenejšej a aj slovenčine známej prípone *-ina*. Tento sufix prezentujú v staršej slovenčine lexémy typu *otnina*,¹ *otčizna*, *otcovizeň*, *materizna* a pod. Slovinčina 16. storočia tento

slovotvorný postup využila pri slovotvorbe výrazu *erbščina* utvoreného z adaptovaného základu *erb-* s právnym obsahom »dedičný majetok«. Slovinské slovo *erbščina* kooperuje so slovenským výrazom *otnina*. Uvedené dokladajú nasledujúce kontexty:

od Shtraifing tih velikih Grehou inu hudobe, od Erbszhine, od kupyla inu prodaya &c biti TO 1564, 55a – 77; potehmal iest on od nega Erbszhino ne saslushim, temuzh meni sabston duide TT 1577, aa2b – 101; inu imαιο imenouani biti po suoih Bratih vnih erbščini DB 1578, 45b; En rasuman Hlapez bo gospodoval zhes neskerbne erbizhe, inu bo mei Bratmi erbszhino delil DPr 1580, 31b – 49. (*Slovar* 2001.)

Slovinčina (ale aj slovenčina) v staršom období v uvedenom prípade teda použila bežnejšiu príponu *-ina* dobre známu viacerým slovanským jazykom, no v slovenčine sa uplatnila navyše aj prípona *-izna/-izňa*, resp. *-izeň*,⁶ z ktorých posledná je pre slovenčinu špecifická.

Adjektívna forma *dedičný*, známa v slovinčine, k starému (psl.) pojmu *dedič* sa tiež vytvorila od uvedeného adaptovaného nem. základu (ie *Erbe*) v oboch jazykoch. V slovenčine sa vyskytujú dve variantné podoby: *erbovný* a *erbový* (porov. *HSSJ* 1, 341). V slovinskom historickom materiáli⁷ sme zistili zatiaľ iba formu *erbovi*: *Potehmal kadar so meni nekoteri Puntarski Ludje moje erbovu Krajlestvu vseli, mislim jest tuistu supet vseti, inu supet h'tem pravim erbizhom pèrpraviti* DB 1584, II, 192b – 100 (*Slovar* 2001).

Početné paralely sú aj v oblasti slovných spojení a frazeologizmov, ktoré súvisia s právnym vedomím používateľov vtedajšieho jazyka. Upozornili by sme aspoň na jednu z paralel, a to najprv z okruhu slovných spojení. Týka sa slovinských slovných spojení *nebeski*, *dušovni arcat* (v slovenčine *nebeský lekár*), ktorými sa označuje Kristus, t. j. kto zbavuje hrieškov, uzdravuje dušu, doložených z prekladov slovinských protestantských spisovateľov. Hovoria o tom nasledujúce kontexty zo *Slovarja 2001* (44): *Obtore vpie sa nijnm kakòr sa tim nebeskim Arcatom [...]* KPo 1578, CIII; *Ti si [...]* *Pastir tiga Folka, Dushouni Arzat* JPo 1578, II, 86b.

V oblasti súdництва v slovanských jazykoch oddávna boli známe pojmy *súd* a *pravda*. Inštitúcia súdu je veľmi stará. Dôkazom toho je nielen existencia lexémy *súd*, ale aj dávnoveká pojmová náplň slova *pravda*. Pojmovou náplňou slova *pravda* bolo ako prvotné »konanie v súlade so svedomím, spravodlivosť, právo«. Významovým posunom sa utvára nový, terminologický obsah tejto lexémy »súdna

⁶ Skúmaná prípona *-ina*, *-izna/-izňa* a pre slovenčinu typický sufix *-izeň* mali v minulosti viac funkcií. V slovenčine sa ňou vyjadruje zovšeobecnenie niečoho konkrétneho (napr. majetku) alebo abstraktného (niečoho duchovného : dobrota ...). Má však aj funkciu zveličujúcu. Takým je napr. slovo *hlavizňa* s významom 'prudká bolesť hlavy, migréna'. Dokladá sa v 18. stor.: *caephalea: hlavizna* KS 1763. V slovenských nárečiach pomenovaním pre veľmi horké jedlo alebo nápoj je zasa *horkizeň* (*Slovník slovenských nářečí*, 608). V stč. tiež fungoval tento typ tvorenia, no prípona *-izeň* sa nevyužila. Ďalšie slovinské výrazy porov. Rudolf KUCHAR (1998b: 102).

⁷ Z náročného čítania ukážkového zošita slovinského historického slovníka sa nám podarilo zistiť iba 1 doklad na toto adjektívum.

inštitúcia, súd«, známy v oboch skúmaných jazykoch. Uvedený význam potvrdzuje aj existencia starého frazeologizmu v slovenčine *byť na pravde Božej, byť na súde Božom* s významom »umrieť, (o mŕtvom) pred Bohom ako sudcom« (Kuchar 1998a: 121).

V slovinčine sa vyskytuje základ tohto frazeologizmu - slovné spojenie *pravda božja* s významom 'Bog kot sodnik'. Nachádza sa v tlačiach slovinských protestantov 16. storočia (*Slovar* 2001: 104). Sú v nich približne rovnaké komponenty ako v slovenčine: popri slovnom spojení *božja pravda* aj slovesá *stopiti, stati, priti, obstati*, ktoré sú proti slovenčine irelevantné. Uvedieme aspoň niekoľko kontextov:

Potle oni tudi Pred Praudo Boshyo bodo morali stati TO 1564, 157b; [...] imamo pred Boshio praudo na sodni dan naprej priti inu obstati [...] TrPre 1588, 41; de pred Boshyo Praudo ali sodbo smejo stopiti TPo 1595, II, 7 – 48; pred Boshjo Praudo ima priti [...] TPo 1595, I, 18 : 104. (*Slovar* 2001.)

V slovinčine 16. storočia sa však kontexty so spojením *pravda božja* nepociťujú ako frazéma.⁸

Záverom. Jazyk ŽK predstavuje vývin a problematiku písaného jazyka na celom Slovensku. Odráža právne myslenie Slovákov v stredoveku, ktoré pozorujeme aj v iných neskorších písomnostiach slovenskej proveniencie. Prejavuje sa v ňom spätosť s jazykovým vývinom a kultúrnym dianím v celom stredoeurópskom regióne. Niektoré paralely a súvislosti, na ktoré sme tu poukázali, dokumentujú jazykovú spätosť oboch jazykov v minulosti. Dôkazom toho sú aj analyzované výrazy, slovné spojenia a frazeologizmy, ktoré zisťujeme v staršej slovinčine. Potvrdzujú, že viaceré z analyzovaných výrazov a lexém, z ktorých väčšina sa kontinuálne dokladá v staršej slovenčine predspisovného obdobia, mali aj širšiu platnosť. Vytvorenie a existencia jednotlivých nadnárečových útvarov boli v procese vývinu slovenského jazyka procesom zákonným, vyvolaným jazykovými i mimojazykovými podmienkami. Vznik týchto jazykových útvarov predpokladal domácu nárečovú bázu, na ktorej sa nadnárečové formácie sformovali a ďalej rozvíjali. Tieto boli a stali sa tak nevyhnutnosťou širšej vzdelaneckej a spoločenskej komunikácie tejto časti stredoeurópskeho regiónu. V nich vidíme počiatok postupného pretvárania slovenských regionálnych nadnárečových útvarov do rodiaceho sa jedného písaného a spisovného jazykového útvaru celonárodného, ktorým sa v 18. storočí stáva vďaka odvážnemu počínu A. Bernoláka prvý kodifikovaný spisovný jazyk Slovákov, bernolákovčina.

⁸ Po diskusii s jedným z autorov ukážkového zošita *Slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* (2001: 131).

Literatúra

- France BEZLAJ, 1995: *Etimološki slovar slovenskega jezika* 3. Ur. M. Snoj – M. Furlan. Ljubljana: ZRC SAZU – Inštitut za slovenski jezik F. Ramovša – Mladinska knjiga.
- Ján DORUEA, 2000: Je štúrovska kodifikácia spisovnej slovenčiny odluka? *Slovensko-české vzťahy a súvislosti*. Ur. J. Hvišč. Bratislava: T.R.I.MEDIUM pre Združenie slovanskej vzájomnosti a Spoločnosť priateľov národov východu v Bratislave. 189–195.
- Historický slovník slovenského jazyka* 1–5 (HSSJ), 1991–2000. Ur. M. Majtán. Bratislava: Veda.
- Václav CHALOUPECKÝ, 1934: *Knihy Žilinská*. Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy.
- Rudolf KUCHAR, 1998a: *Právo a slovenčina v dejinách*. Budmerice: Vydavateľstvo Rak.
- – 1998b: Zo staršej slovenskej a poľskej právnej terminológie v širšom slovanskom kontexte. *XII. medzinárodný zjazd slavistov v Krakove. Príspevky slovenských slavistov*. Ur. J. Doruľa. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický kabinet SAV. 93–108.
- – 2001a: Relikt starého stryjъ v slovenčine. *Slavica Slovaca* 36/1. 31–34.
- – 2001b: Dve poznámky o slovinsko-slovenskej jazykovej blízkosti. *Philologica* LIII. Ur. M. Pančíková. Bratislava: Filozofická fakulta UK v Bratislave. 109–113.
- – 2001c: Slovinský a slovenský historický slovník (niektoré lexikálne paralely a súvislosti). *Slavica Slovaca* 36/2. 158–166.
- – 2001č: *Žilinská právna kniha (zápisy právnych úkonov žilinských mešťanov)*. Žilina: Knižné centrum.
- Anna RÝZKOVÁ, 1983: Vplyv kolonizácií na formovanie fonologického systému myjavsko-brezovských nárečí. *Jazykovedné štúdie* 18. Ur. Š. Peciar. Bratislava. 5–20.
- Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja. Poskusni snopič (Slovar 2001)*, 2001. Ur. M. Merše – F. Novak – F. Premk. Ljubljana: Založba ZRC – ZRC SAZU.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* 4, 1991. Ljubljana: SAZU – Inštitut za slovenski jezik. (SSKJ)
- Slovník slovenských nářečí* 1, 1995. Ur. I. Ripka. Bratislava: Veda.

LEKSIKALNO-SEMANTIČNE VZPOREDNICE V SLOVAŠČINI IN SLOVENŠČINI

(na osnovi jezikovnega materiala iz knjige *Žilinská kniha*)

POVZETEK

Članek se odziva na izdajo poskusnega snopiča *Slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* (2001). Vsebuje leksikalno-semantično analizo slovenskih in slovaških vzporednic, ki je omejena na naslednje slovensko-slovaške besedne pare: *erb*, *erbič/erbovník*, *erbati/erbovati*, *erbovi/erbovní*, *erbový*. Osredotoči se na pogosto slovensko priponsko obrazilo *-ina*: *erbščina*, *dédina*, *dédiščina*, in njegove slovaške vzporednice *-ina*, *-izna*, *-izna*, *-izeň*: *dedina*, *dedizna*, *dedovizeň*, *otcovizna*, *otzovizeň*, *otčizna*, *otčizeň*, *materizna*, *otmina* itd. Besedi *otčizna* in *materizna* sta nedvomno izpričani v knjigi *Žilinská kniha (Právni kodeks Žiline)* in nenehno prisotni v kasnejšem obdobju razvoja slovaščine. Jezikovni material iz tega spomenika, napisanega v

naddialektalni obliki zahodne slovaščine, je zanesljiv vir za primerjavo in hkrati uporaben pri določanju vzporednih jezikovnih prvin, ko raziskujemo besedni fond slovanskih jezikov.

LEXICO-SEMANTIC PARALLELS IN SLOVAK AND SLOVENE (based on the language material of *Žilinská kniha*)

SUMMARY

The paper reacts to the publication of the preliminary edition of the *Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* (2001). It brings a lexico-semantic analysis of Slovene and Slovak parallels, its scope, however, is limited to the following Slovene – Slovak lexical pairs: *erb*, *erbič/erbovník*, *erbati/erbovati*, *erbovi/erbovní*, *erbový*. The paper focuses on a common Slovene suffix *-ina*: *erbščina*, *dédina*, *dédiščina*, and its Slovak parallels *-ina*, *-izňa*, *-izna*, *-izeň*: *dedina*, *dedizna*, *dedovizeň*, *otcovizna*, *otzovizeň*, *otčizna*, *otčizeň*, *materizna*, *otnina*, etc. The lexemes *otčizna* and *materizna* are definitely proven in *Žilinská kniha* (*The Law Book of Žilina*). They were continually present in the later period of the development of the Slovak language. Language material found in this memorial written in a superdialect language form of the Western Slovak type also presents a liable source for comparison and helps us ascertain parallel language elements when researching the word stock of the Slavonic languages.